

Bellas notas

sobre urbanismo osense

d'os siglos XII y XIII

Anchel Conte Cazcarro

1. INTRODUCCION

O presén treballo ye una chicota aportación à os estudios d'o urbanismo d'a capital d'o Alto Aragón, con una pallada de datos sobre o barrio y o conbento templarios, as poblazións bizinas à o camín de Montaragón y o barrio d'a Puerta de San Miguel.

Cuasi todas as fuens emplegadas pertenexen à o Cartuario d'o Temple de Uesca¹ y à la documentación d'a Seo², y os datos replegáus podrán emplir os foratos de bellas obras importáns feitas dica uey sobre o tema³ y mesmo retificar bels aspetos, y ixo sabendo a floixera de muitos d'os míos Jatos y a nesezidá de meté-los en custión y contrastá-los con atras fuens y treballos.

2. O CONBENTO Y O BARRIO TEMPLARIOS

O que uey ye un edificio cuasi caito, sin brenca d'interés artistico, y o solar d'o redol -a plaza d'o Temple- estiún o biello conbento d'a Orden dica prenzípios d'o siglo XIV, que pasó -dimpuestas d'a supresión d'a Milizia Templaria- à os sanchuanistas. D'a distribución orixinal y a reyalidá d'o conbento no en sabemos guaire y sólo que una buena campaña d'escabazón podría meter-i luz, pero ixo será imposible y dimpués d'a urbanización qu'agora ye proyettata, quedará ta siempre n'a escoreldá.

Ye común l'ideya de qu'os templarios teniún n'a ziudá un castiello y bella casa fortificada⁴, pero ni o qu'en queda ni os datos documentals fan pensare qu'ixa yera la reyalidá, como más entabán se bierá. Atras begadas s'afirma qu'o conbento data de 1143⁵, pero ixa calendata marca sólo'l momento d'a donación d'as primeras rentas n'a ziudá, pero l'arribada fisica d'o Temple à Uesca no ye

documentada dica 1148⁶. Anque a primera zita documental conexida d'a casa templaria ye de 1165⁷, cal creyer que se fese ya en 1148, cuan os templarios fan a primera compra n'a ziudá⁸, concretamén d'una casa propiedá d'o noble Fortún Galíndez, por un prezio de 50 morabe tíns. Ixa cantidá, que ye muito, amuestra l'interés d'a Orden por una casa que, de seguro, eba d'albergar à os escasos freires qu'ala bez bi-eba en Uesca, que no pasaban de dos u tres, numero que no permeteba la formazió d'una encomienda, o que feba qu'o conbento estase baixo'l control d'a casa qu'allora teneba la capitalidá n'aa tierras aragonesas, que yera la de Nobillas.

A partir d'ixa casa comprada à Fortún Galíndez s'irá conformando'l conchunto conbentual, o cualo tenió a suya primera etapa dica 1157, con compras de casas linderas con a inicial, en 1149 -meya casa por 59 sueldos⁹, y en 1157 -bellas casas por 45 dinés¹⁰. O monto d'ixas operazións ye muy inferior à la primera, d'o que puede de duzírse que yeran edificazións menos importáns.

En 1160 se creya o cargo de clabero n'o conbento¹¹, cuala responsabilidad ye a economía d'a casa, como una nesezidá esdebenida d'a crexedura d'o patrimonio qu'os templarios de Uesca iban alquirindone. Ixa crexedura fazió qu'en 1171 naxese a encomienda¹², pos o numero de freires que i-bibiban yera superior à zinco. Ixa desembolicadura faborable, sindembargo, no se bei reflexada n'o conbento, que no parex crexer guaire n'ixe periodo, u n'os documentos no se i-cuaternan ni sisquiera una compra de casas ta fé-lo más gran, y ixo por dos pósibles causas: qu'o numero de freires no crexeba y, tamién, qu'a boluntá economica d'os freires s'endrezaba t'os meyos de produzió qu'estiesen rentables à curto termino, como yeran as tierras de secano y regano, casas de loguero y botigas.

A segunda etapa de costruizió d'o conbento prenzipia en 1182 y plegará dica 1200. Ye'l momento d'una atibidá economica templaria más gran n'a ziudá y coincide con a implantazió d'a Orden n'o campo sozio-economico y politico oszense, como'l chustifica o feito de qu'ixe periodo se remate con a consagrazió d'a ilesia y o zimenterio qu'os templarios tenián en Uesca; zimenterio que podeba serbir de fosar ta toz os ombres y mullers qu'entrasen n'a "familiaritas" templaria, o que yera contrario à os intereses d'as ilesias bizinas, que perdeban una fuén d'ingresos considerables, como se manifestará n'o pleito con o bispe que más entabán se bierá. Ixa implantazió n'a ziudá se bey reflexada tamién n'as muitas donazións que

rezibe o Temple, n'os oszenses qu'entran n'a "familia" d'a Orden y n'a presenzia, asobén, d'os mayestros probinzials n'o conbento.

A compra de 1182, d'an max a segunda etapa de costruición, ye d'un casal meyo turno de Blasco Maza, miembro de l'alta nobleza aragonesa, por 700 sueldos¹³. Ixe casal linda con o conbento poer l'oeste. O feito de qu'o casal estiese à canto'l conbento feba pos. l'ampliazión d'íste, o mesmo que pasa con a parte d'o casal que da Escura Maza -que no pas Elvira, como diz del Arco¹⁴ - en 1189¹⁵. L'interés d'o documento d'Escura ye gran, pos premite saber que di ca ixe momento no bi- eba no conbento qu'una ilesieta bien chicota que caleba recrexer, como deixa prexinar o testo cuan diz que se do na una parte d'un casal, concretamén locum illum ubi fuerunt torcularia, ta que transferatis ibi ecclesia vestra ad opus de capella domus Milicie. Del Arco piensa y diz que "Elvira" Maza dona à l'Or den una casa, pero a berdá ye que ye un casal y sólo qu'os biellos truxals. Ixe casal lindaba con un casal templario que parex qu'es tiese o qu'eba donáu Blasco Maza bellas añadas de zaga y que cuater náu n'un documento de 1189¹⁶ que replega una compra feita al noble Lope de Pirazés d'una casa chunto'l conbento por un caballo.

En 1190 se fa atra compra de casas¹⁷ que lindan per dos costaus con o conbento y que cuestan 42 sueldos, cantidá muy baixa que clama l'atenzión, pero que si paramos cuenta n'os nombres d'os bendedors, en diminutibo, queda chustificáu, sobre tó porque parex qu'o suyo pay eba moríu feba poco.

A zaguera alquisizión n'ixa etapa ye en 1197¹⁸ y ye a ricuperazió d'una casa qu'eba estáu mesa a zenso y que linda con o un casal que ye à canto'l conbento por ponién, y por meyodía, con carre-ra alia que est propria domus Milicie.

Ixas añadas qu'estamos estudiando son as de más gran atibidá costrutora, pos en 1200 a ilesia ye presta la consagrare y o zimenterio paráu ta meté-lo en funzió. Si a ilesia estié feita n'o casal donáu por Escura Maza, como iziba o documento de donazió, ye seguro qu'o casal donáu por o suyo chermán, Blasco, que i-iguera linderu, sería o zimenterio. A zerteza de qu'à la fin de sieglo ye ra rematada l'obra d'a ilesia ye alazetada n'un documento pontificio d'o seis de marzo de 1200¹⁹ an Inozenzio II manda à o bispe de Uesca que consagre a ilesia y o zimenterio templarios, y si no quié fé-lo será o bispe de Lerida qui o faya. O documento deixa bier a oposizió episcopal à qu'o Temple tenese un fosar an s'i podese ente

rrar cualquier oszense qu'ese entráu n'a familia templaria, que no ye atra cosa que fer un documento n'ixe sentíu con o conqué que no s'estase en peligro de muerte. Ye seguro qu'a consagrazión se fazió luego d'a interbenzión papal, anque o primer documento d'un oszense que pide otorenterrán n'o fosar d'a comunidá ye en 1207²⁰.

O qu'amuestran tóz ixes datos ye qu'a ilesia no podeba estare gran, y ixo por dos razóns: por o casal an se debantó -os truxals d'Escura Maza y porque dende chulio de 1189 -data d'a donazión d'Escura- dica la consagrazión d'o templo eban pasáu diez añadas y meya, y ixo suponendo qu'as obras estiesen iniziadas luego d'a donazión. Diez añadas ye poco tiempo ta fer una obra monumental, mesmo ta una istituzión poderosa como'l Temple. D'ixa ilesia y conbento, uey no en queda cosa: bellas piedras reaprobeitadas, bellas paréz y o muro exterior d'o cualo se parlará más entabán. Mas ixe no quiere izir qu'o conchunto estiese feble, pos a suya ruina ye debida à qu'os sanchuanistas, que rezibión o patrimonio templario cuan ístes desaparexen, no teniún mica interés en mantener un conbento n'a ziudá y una ilesia más, pos en teneban os d'a orden de San Chuan. Asina, a prenzípios d'o sieglo XVII, a casa y a ilesia s'eban caitas y se ífeban prezisas obras de ristaurazión ta mantené-las²¹. Ye d'ixe momento d'an data o que uey en sobrebibe.

A tercera y definitiba etapa de costruzión ye n'os primeros años d'o sieglo XIII, si bien no parex qu'ese modificazións notables u ampliazións considerablas. De feito, a encomienda templaria de Uesca mingua la suya atibidá economica n'a zenturia deziterzena y parex loxico qu'ista más chicota azión economica se veiga reflexada n'o edifizio conbentual.

Unico dato rigurosamén documentáu que conexemos ye de 1213²² y replega la donazión d'un palacio feita por doña Altabella, que más tardi entregará un rico patrimonio à l'Orden, con l'Almunia que por ta o suyo nombre entre atras cosas²³. O feito de qu'o documento fable d'un "palazio" y siya donazión d'una nobla puede fer recloxidare qu'o edifizio estiese una casa gran, pero'l sentíu esato d'a palabra no ye seguro, y o mesmo puede indicare una casa como una cambra u local con cubierto emplegáu ta pallerero, granero u cualcosa de similar. O documento no premite saber can prexisión cuala yera la fin d'o edifizio y sólo en sabemos que lindaba con a ilesia, o zimenterio y o palacio templarios y con bellas casas d'Altabella. Tenendo en cuenta os lindes que cuaterna o documento, ye posible saber

qu'o zimenterio templario se trobaba dezaga la cabezera d'o templo, cuasi con toda seguridá n'o casal qu'eba bendíu Blasco Maza en 1182, tal como ya ye dito antis.

A calendata de 1213 parex la fin d'a crexedura d'o conbento, u no s'en conexen más de datos. D'ixe conchunto, os documentos deixan bier que bi-eba a residencia d'os freires, una cambra (¿o mesmo que palazio?), ilesia, zimenterio, bodega y silo, ístes cuaternáus indi retamén n'un inbentario de 1289²⁴. O conchunto cubriba una superfizie de bels 1.000 m² y à o redol bi-eba un muro de piedra qu'encara i-trobamos. Ye ixe muro o qu'ha feito pensare à muitos qu'o conbento yera fortificáu, cuasi un castiello, pero yo me decanto à pensá-lo como un muro de contenzión, una protezión d'a corona an yera o conbento. Primera begada que ye mentáu ixe muro ye en 1255²⁵, cuan se parla d'o barrio petre domus Templi y d'o muro petre bizino à o conbento, que tiene casas adosadas, o que oonfirma l'ideya de que no podeba tener una funzión de defensa, cosa que d'atro láu no teneba muito sentíu intra muros d'a ziudá. Asina, a ideya d'un palazio fuerte s'esbafa y caldrá rematar qu'o conchunto conbentual templario de Uesca no diferiba decualsquier atro d'os debantáus n'o casco urbano, Ye posible qu'os que piensan n'un conbento fortificáu o fayan por o caráter militar d'os templarios, pero ixo ye no conexer guaire a reyalidá d'o Temple de Uesca, pos as suyas fuerzas s'eban dedicadas à una política economica y no pas à la vida militar, dica o punto que n'o inbentario de 1289, antis mentáu, no se i-cuaternan armas ni sisquiera caballos, como yera obligáu si esen teníu bella atibidá castrense. A menzión d'o muro de piedra n'una data tan tardana puede indicare qu'ese estáu feito bien entráu o sieglo XIII, una begada qu'o conbento yera ya conformáu.

A o redol d'o conbento bi-eba un bico chicorrón que ye mentáu asobén n'as fuens d'a epoca, espezialmén n'os documentos templarios, con o nombre de barrio d'o Temple. Reyalmén, no yera qu'un rinconé d'o barrio de San Pedro'l Biello an o Temple i-teneba muitas posesiós -casas, espezialmén, un forno y atras-. Tamién yeran numerosas as casas burzesas y de bels nobles, como a familia Maza, Altabella; Guillema, condesa de Castillazuelo; Catalana, abadesa de Casbas y atos de menos importanzia. Tóz és aparexen como linderos d'o conbento.

Iste clamáu barrio d'o Temple s'espardiba per as cuatro carreras que redolaban o muro de piedra templario y conchunto conbentual.

Yera una zona con menos densidá de población qu'atras intra muros, como as bizinas d'Alquibla y Barrio d'a Carnizaría, tal como amues tran os casals cuaternáus n'a documentación -y mesmo n'iste treballo-, y tamién a esistenzia de corrals y uertos mentáus n'o sieglo XII²⁶, o que no quiere izir qu'estase igual n'a zenturia siguién, pos n'ixe sieglo, de gran crexedura d'a ziudá, bien eba puesto cambear o panorama.

A l'este d'o conbento, cara o zimenterio, i-guera o furno qu'o Temple eba compráu à Blasco Maza y à la suya chermana Escura²⁷. Y no pas luen, bellas botigas, un corral n'a carrera que ba ta la carrera Gran²⁸ -ye izir, entre o conbento y a Carnizaría-, casas y solars, anque tó ixo caya fuera d'o barrio d'o Temple, que no yera qu'as cuatro carreras qu'enclataban a casa templaria. Una d'ixas carreras ye zitada una begada como carrera propria domus Milicie. Parix que, seguntes o nombre, yera plena de posesiós d'a Orden, y se trobabe à o sur d'o conbento, dende a carrera d'a Primizia dica la d'o Desengaño, salindo à l'altura d'a Casa d'a Primizia²⁹.

3. AS POBLAZIONS N'O CAMIN DE MONTARAGON

Salindo per a puerta de Montaragon, s'alcontraba n'a epoca musulmana una mezquita, baños, alfondiga y almechora, qu'encara son zitadas n'a documentación cristiana dica epoca tardana, espezialmén as dos zagueras. A mezquita yera à costáu d'a muralla, chunto à la puerta y à la barbacana, y encara esistiba en 1168³⁰; o baño, estudiáu por Balaguer³¹, yera zerqueta, an añadas más tardi se de bantarà Santa María de Fuera. N'ixe sentíu, diz Naval³² que bels pozos alcontráus cuan costruyeban a Casa Misericordia eban puesto pertenexer à ixes baños, o que quiere izir que i-gueran entre o río y a futura ilesia.

Tó ixo fa pensare que n'ixe puesto ese ya un barrio cuan os moros, pos tóz ixes serbizios esixiban una población cutiana. Ta yo, ixe barrio musulmán eba d'estar o qu'os documentos cristianos claman Algorri y Algorri ad cantaretos³³. Anque Algorri quiere izir en arabe deposito de sal, o feito de clamá-lo ad cantaretos y que astí tienga biens Bernardo cantarero³⁴ fa creyer que n'o barrio estasen os alfars, encá más cuan biemos à Bernardo, n'o mesmo documento, pagare un zenso en dinés y cantaros, grans y chicóz.

O barrio d'Algorri ye localizáu à canto'l baño d'a Seo en 1199³⁵, ye o baño moro que Ramiro II eba donáu à la catedral en 1135³⁶. En cara en 1304³⁷, se cita o nombre d'o barrio, cuan se diz: las cana-

les de Santa María, que claman el varrio de Algorrin, o que confir
ma la localización qu'enantes ebe dada.

N'as zagueras añadas d'o sieglo XII se prenzipia a fer menzió
d'a ilesia de Santa María. A primera begada ye en 1195³⁸, cuan o ma
yestro Guillén fa testamento y deixa ad Sancta Maria de Foras X so
lidos et VI crabitz. Ixa calendata ye prou importán, pos recula l'o
rixen que del Arco³⁹ daba à l'ilesia, qu'a creyeba d'a fin d'a zen
turia siguién, y tamién a cronoloxía que da Guitart⁴⁰, qu'a crey
d'a metá d'o sieglo XIII. Ye posible qu'o templo s'emprenzipiase
n'o sieglo XII y se rematase muito más tardi, pero no deixa d'estar
interesán que ya en 1200 se fable d'o barrio de Sancta María de Fo
ris⁴¹, con bellas casas à o redol d'a ilesia. Tó parex indicar qu'a
ilesia yera feita à la fin d'o sieglo XII y que à canto d'era s'iba
formando un barrio que, posiblementén, s'achuntaría con Algorri. A ile
sia eba d'atrayer poblazió y o suelo ta edificar ganaba puesto y
puyaba la suya balua, como s'amuestra n'un documento templario de
1261⁴² n'o cualo se i-reculle a compra d'un zenso de 50 sueldos so
bre cuatro casas y cuatro portals por un monto de 400 sueldos, que
ye muito allora y índica a balura d'ixas edificazións y tamién
l'a probeitamiento industrial u comercial d'os baixos, d'ixes cuatros
portals, un d'és n'a torre d'o bendedor, Guillén Garín. O documento
parla d'a poblazió d'o bendedor, y ixo mos deixa bier que bi-eba
un conchunto de casas aisladas, zerqueta d'a ilesia y entre tierras
cultivadas. Ye cuasi seguro qu'ixe ba d'estar o panorama común n'o
barrio: grupos de casas -poblazións- entre campos y bels locals co
merzials, como ixes portals antis ditos.

Antimás d'os dos barrios mentáus, Algorri y Santa María, parex
que bi-abió otri clamáu Almeriz, como se diz n'un documento arabe
de 1203 y cuala localización ye à canto a zaquia d'igual nombre⁴³.
Antis, en 1183, ye zitada una carrera en Almeriz⁴⁴, y ixo puede in
dicar a esistenzia d'un barrio, pos a parabra carrera puede sinifi
car o mesmo qu'en aragonés moderno: bía urbana; pero n'aragonés me
dieval tamién significa camín. En tó caso, o feito d'a zita d'un ba
rrio con o nombre d'Almeria en 1203 puede fé-nos prexinar qu'ixa
carrera yera una bía n'un caserío, o terzer barrio d'ixa parte d'a
ziudá.

Se diz asobén qu'ixes rabats no teneban muro de tierra⁴⁵, y no
deixa de clamar l'atención qu'óna zona que ya dende os tiempos d'a
dominazió musulmana i-teneba una mezquita, zimenterio y os baños,

con un barrio que ye Algorri, podese estare indefensa. Si os moros eban protexíu tóz os barrios extra muros con o muro de tierra, parex normal que tamién ista partida estase enclitada n'o mesmo muro. N'i xe sentíu, a documentación templaria da un dato en 1187⁴⁶ qu'aduya à esclarexer o tema y amuestra que tamién n'ista parte d'a ziudá bi-abió muro de tierra, cuan se cuaternan as uegas d'un campo en Almeriz, qui son o río y o vallo civitatis, que cal interpretarē como'l foso exterior d'o muro. O que ya no ye posible saber ye l'orixen d'ixa parte d'a fortificación de tierra, pos parex qu'os cristianos, seguindo con a tradición mora, refeban y feban nuevos muros de tierra cuan os barrios esteriors crexeban y precisaban d'atras defensas. Asina, en 1150⁴⁷ se fabla de la talliata qui fuit de illo muro antiquo, en Algasgar, o que fa pensare que ye o muro de tierra. Si se diz muro antiguo ye, con seguridá, ta diferenziá-lo d'otri qu'eba d'estare nuevo. Tamién n'o barrio d'Alquibla alcontramos zitas d'o muro biello de tierra en 1180⁴⁸, muito antis de que se ifese o barrio de Población, pos ista parte d'a ziudá crexió muito dimpuesas d'a Reconquista; y mesmo n'a puerta d'Alquibla, apegadas à la muralla, se costruyeban casas n'o sieglo XIII, en contra d'a opinión de bels autors, que creyen qu'as murallas de piedra seguiban cumplindo una funzió defensiva y no podeban tener edificizios adosáu⁴⁹. Yo e alcontráu dos datos que deixan bier como a muralla de piedra s'iba amagando de zaga d'una ringlera de casas que prenzipiaban a dibuixar o que con o tiempo será o Coso, ya n'a primera metá d'o sieglo XIII: en 1232, o Temple alquiere una botiga com cambra d'alto⁵⁰; y izir, una casa de dos plantas; y en 1241⁵¹, un donáu entrega à os templarios atra tienda lindera con a muralla y una torre, si bien n'iste caso no puede aseguráse qu'estiese una adificación solida y podeba estare una caseta de fusta. Dimpueses d'istes datos, cal reconexer qu'o muro de tierra s'agrandaba y modificaba o suyo trazáu seguntes as nesezidáz d'a desembolicadura urbanistica d'a ziudá, y os barrios d'o camín de Montaragón, anque no estasen defendíus por o muro de tierra n'o periodo musulmán, eban puesto prezisá-lo con a crexedora que tenián à la fin d'o sieglo XII, cuan se prenzipió à debantare a ilesia de Santa María.

4. ORIXEN MUSULMAN D'O BARRIO DE SAN MIGUEL

Cuasi tóz os autors son conformes en qu'ixe barrio esistiba n'a epoca musulmana, apoyándo-se ta ixo n'o muro de tierra, pero bi-ha tamién datos documentals que son os qu'agora aporto, replegáu d'as

fuens templarias. O primero, de 1103⁵², ye de Pedro I y ye a donazió feita por o rei à Sancho Fortuñóns d'os biens y casas qu'estión de Abdalah Ibn Hanina. A presenzia d'iste documento n'o archibo templario se chustifica porque ixes biens pasón t'o Temple bellas añadas dimpuesas, pos en 1154 biemos como a Milizia entrega bellas pardinas en Puerte Sirchata a dos repobladors ta qu'as metan en produzió y as repueblen⁵³. No ye posible saber cuan pasón ixas pardinas à control templario ni qui estié o donador, pero por a data cuan son entregadas ta repoblare bien eba puesto estare o propio Sancho Fortuñóns.

Ixes dos datos -aunque probes- confirman documentalmén a existencia d'un barrio musulmán que quedó buedo dimpuesas d'a riconquista y qu'encara en 1154 no heba renaxíu, como se bey n'o documento templario de donazió d'unas tierras y casas n'a ziudá a cambeo d'un zenzo que parex simbolica por o monto -dos sueldos-, sobre tó por que os templarios de Uesca de contino esplotón diretamén o suyo patrimonio agrario bizino à la ziudá y no ye normal bié-los zeder campos ta esplotazió indireta.

NOTAS

1. AHN, Cód. 663 B.
2. DURAN, Antonio, Colección Diplomática de la Catedral de Huesca, I, Zaragoza, 1965, y II, Zaragoza, 1969.
3. L'obra cheneral más importán ye Huesca en el siglo XII, de R. del Arco, Huesca, 1921. Cal remarcar tamién: R. del Arco: Las calles de Huesca, Huesca, 1922; Catálogo Monumental de España: Huesca, Madrid, 1942. F. Balaguer: Las Termas de Huesca, en "Argenso la", 17, 1954. A. y J. Naval: Huesca, siglo XVIII. Reconstrucción dibujada, Zaragoza, 1978.
4. ARCO, Ricardo del, diz en Catálogo... op. cit., p. 137; "quedan restos del antiguo castillo y casa de los templarios(...) Ocupa éste una posición eminente y estratégica en la plaza llamada del Temple...". Ista zita ye emplegada por tóz os qu'an estudiáu o Temple de Uesca, repetindo un criterio que yo creigo entibocáu.
5. ARCO, Ricardo del, Catálogo... op. cit., p. 137. Tamién n'iste caso a falla ye repetida n'atros autors.
6. AHN, Cód. 663 B, doc. 200.

7. AHN, Cód. 663 B, doc. 86.
8. AHN, Cód. 663 B, doc. 200.
9. AHN, Cód. 663 B, doc. 190.
10. AHN, Cód. 663 B, doc. 120. (Encora qu'lo documento diga "dinés" ye casi seguro que siya una falla d'o copista y siyan 45 sueldos).
11. AHN, Cód. 663 B, doc. 130.
12. AHN, Cód. 663 B, doc. 180 bis.
13. AHN, Cód. 663 B, doc. 110.
14. ARCO, Ricardo del, Huesca en el siglo XII, op. cit.
15. AHN, Cód. 663 B, doc. 113.
16. AHN, Cód. 663 B, doc. 196.
17. AHN, Cód. 663 B, doc. 111.
18. AHN, Cód. 663 B, doc. 126.
19. Archivo Seo de Uesca, 6-385. Publicáu por Durán en Colección Diplomática, de la Catedral de Huesca, doc. 575, p. 548.
20. AHN, Cód. 663 B, doc. 32.
21. AYNSA y DE IRIARTE, Fundación, excelencias, grandezas y cosas memorables de la Antiquissima Ciudad de Huesca. Assi en lo temporal como en lo espiritual, Huesca, 1619. Orixinal n'a Biblioteca del Estado de Uesca. D'iste autor cullirá os datos del Arco y otros istoriadors qu'an fabláu d'os tamplarios oszenses.
22. AHN, Cód. 663 B, doc. 133.
23. AHN, Cód. 663 B, doc. 14. Ista donación estié estudiada por yo en Dominios d'o Temple de Uesca sobre lugares y ilesias d'o Alto Aragón, "Argensola", XIX, 1975-77.
24. MIRET y SANS, Inventaris de les Cases del Temple de la Corona d'Aragó en 1289, en "Brable", 42, Barcelona, 1911.
25. AHN, Cód. 663 B, doc. 101.
26. AHN, Cód. 663 B, docs. 146 y 126.
27. AHN, Cód. 663 B, docs. 110 y 113.
28. AHN, Cód. 663 B, doc. 146.
29. AHN, Cód. 663 B, doc. 126.
30. DURAN, Antonio, Colección... op. cit. doc. 245, p. 253.
31. BALAGUER, Federico, Las Termas de Huesca, op. cit.
32. NAVAL, Huesca, siglo XVIII... op. cit. p. 67.
33. AHN, Cód. 663 B, doc. 151.
34. AHN, Cód. 663 B, doc. 151.
35. DURAN, Antonio, Colección... op. cit. doc. 548, p. 523.
36. Id. Id. doc. 144, p. 167.

37. NAVARRO, T., Documentos Lingüísticos del Alto Aragón, doc. 82, pp. 119-121, "Syracuse", New York, 1957.
38. DURAN, Antonio, Colección... op. cit. doc. 500, p. 480.
39. ARCO, Ricardo del, Catálogo Monumental... op. cit., p. 136.
40. GUITART, Arquitectura Gótica en Aragón, p. 55, Zaragoza, 1979.
41. DURAN, Antonio, Colección... op. cit., doc. 577, p. 549.
42. AHN, Cód. 663 B, doc. 202.
43. DURAN, Antonio, Colección... op. cit., doc. 628, p. 596.
44. Id. Id., doc. 383. p. 383.
45. NAVAL, Huesca, siglo XVIII... op. cit., p. 101.
46. AHN, Cód. 663 B, doc. 148.
47. AHN, Cód. 663 B, doc. 140.
48. AHN, Cód. 663 B, doc. 108.
49. NAVAL, Huesca, siglo XVIII... op. cit., p. 49.
50. AHN, Cód. 663 B, doc. 214.
51. AHN, Cód. 663 B, doc. 163.
52. AHN, Ordenes Militares, Carpeta 681, doc. 1.
53. AHN, Cód. 663 B, doc. 144.